

2 NIJMEGEN IN DE SPIEGEL

Een onderzoek naar de identiteit van de stad, toegespitst op haar uiterlijke verschijningsvorm.

**Rome aan de Waal,
Monnikendam aan de Waal,
Nijmegen, Rooms en Rood,
Nijmegen Vierdaagsestad,
Nijmegen Actiestad. Een stad
heeft meerdere identiteiten, een
sociale identiteit, een economi-
sche identiteit, een culturele
identiteit, een bestuurlijke iden-
titeit. Identiteiten, die in de loop
der tijd zijn ontstaan, steeds in
ontwikkeling blijven en dus aan
verandering onderhevig zijn. De
verschillende identiteiten hebben
hun weerslag op de uiterlijke ver-
schijningsvorm van de stad, die
op zijn beurt weer deel uitmaakt
van de identiteit van de stad als
geheel.**

De uiterlijke verschijningsvorm van een stad vormt de weer-
slag van haar geschiedenis. Archeologische vondsten en
historische bebouwing vormen het fysieke archief van de
stad. De uiterlijke verschijningsvorm van een historische stad
als Nijmegen wordt voor een groot deel bepaald door haar
historische gelaagdheid.

De grond, waar we op staan is laag voor laag opgebouwd.
Iedere laag hoort bij een bepaalde periode uit de geschiede-
nis van de stad. De gelaagde opbouw van de bodem, maakt
het archeologen mogelijk om bij een opgraving de bodemspo-
ren en vondsten in volgorde van ouderdom te plaatsen.
Bovengronds lezen bouwhistorici de ontstaansgeschiedenis
van een gebouw af aan de sporen die het gebruik en de diverse
verbouwingen door de eeuwen heen in een pand hebben
achtergelaten. Zij pellen soms letterlijk de verschillende lagen
van behangselpapier, oude kranten, betengeling, betimmerin-
gen en stuclagen in een pand af.

De historische gelaagdheid van de stad manifesteert zich niet
alleen horizontaal in de verschillende bodemlagen of verti-
caal in de diverse interieurafwerkingen van een gebouw,
maar is ook in groter stedelijk verband driedimensionaal
waarneembaar. De beschouwer die in de Burchtstraat onge-
veer ter hoogte van de Marikenstraat zijn blik richt naar de
Grote Markt, ziet in één oogopslag aan de horizon de middel-
eeuwse Sint Stevenskerk met haar renaissance torenbekro-
ning oprijzen. Hiervoor staat de zestiende-eeuwse kerkboog

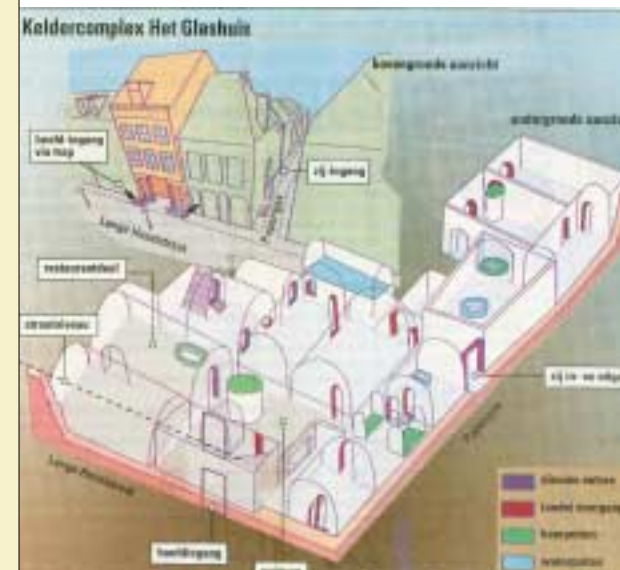
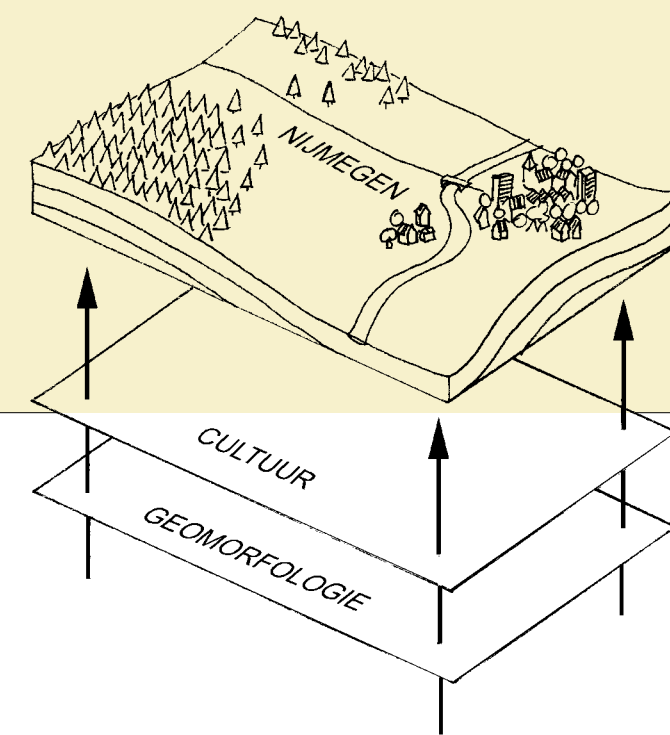

uit de met zijn vroeg zeventiende-eeuwse topgevel, onderdeel
van de in oorsprong middeleeuwse lakenhal. Rechts markeert
een laat negentiende-eeuwse gevel, die evenals veel andere
negentiende-eeuwse gevels aan de noordzijde van de
Burchtstraat een ouder pand verhult, de hoek van de Grote
Markt met de Grotestraat. Links bevindt zich het zestiende-
eeuwse stadhuis tussen diverse uitingen van
Wederopbouwarchitectuur van koel zakelijk zoals de Hema
en de V&D tot meer barok vormgegeven panden als de voor-
malige Peek & Cloppenburg. Werpt de beschouwer een blik
over de rechterschouder, dan ziet hij in het C&A-gebouw een
schoolvoorbeeld van warenhuisarchitectuur uit de jaren twin-
tig van de twintigste eeuw en in het voormalig bankgebouw
ernaast een in Nijmegen zeldzaam specimen van voorname
architectuur uit de eerste helft van de negentiende eeuw. De
Marikenstraat zelf tenslotte dient als voorbeeld van laat twin-
tigste-eeuwse stedenbouw en architectuur, visueel afgeslo-
ten door het vroeg negentiende-eeuwse Arsenaal, restant
van de kazerne, die tot in het begin van de twintigste eeuw in
de binnenstad was gevestigd. De complexiteit en de vitaliteit
van de historische stad worden belichaamd in de gebouwen
uit het verre én het nabije verleden. Zij bieden ons de 'histori-
sche sensatie', de mogelijkheid om in direct fysiek contact te
staan met het verleden.

Van de meest recente historische perioden is vaak het meest
bewaard gebleven. Hoe verder men terugblijkt in de tijd, des
te fragmentarischer is het fysieke archief overgeleverd.

Onderliggende historische lagen kunnen worden onthuld door
historisch, archeologisch of bouwhistorisch onderzoek en ge-
deeltelijk zichtbaar worden gemaakt door middel van publica-
ties en visualisaties. In de toekomst zal dit echter steeds
moeilijker worden, omdat de veranderingen in het stadsbeeld
ingrijpender worden en elkaar sneller opvolgen. Niet alleen
hebben gebouwen tegenwoordig een steeds kortere levens-
duur, maar worden ook de sporen van voorgangers grondiger
uitgewist, omdat slopen in deze tijd vaak gemakkelijker en
goedkoper is dan renovatie en hergebruik.
Naast de rijke historie is de voor Nederlandse begrippen bij-
zondere geografische uitgangspunt van Nijmegen in hoge
mate bepalend geweest voor de vorm van de stad. Door de

wisselwerking tussen de bijzondere ligging en de historische
gelaagdheid is in al haar verscheidenheid een stad met een
unieke identiteit ontstaan. Het wezen van de Nijmeegse iden-
titeit is het thema van dit hoofdstuk. Onderzocht wordt hoe de
identiteit van Nijmegen zich door de eeuwen heen heeft ont-
wikkeld, welke verschillende componenten er deel van uitma-
ken en wat voor invloed deze hebben uitgeoefend en nog uit-
oefenen op de uiterlijke gedaante van de stad. Alvorens te
onderzoeken hoe Nijmegen haar identiteit verder kan uitdie-
pen, versterken, benutten en aanvullen in de toekomst, is het
nodig die identiteit eerst te analyseren. Hiertoe wordt de
geografische uitgangspunt, de onderste laag, beschreven
en de stapeling van cultuurhistorische lagen onderzocht.

2.1

DE LIGGING

Het reliëf

Het reliëf is karakteristiek voor het Nijmeegse landschap. In de voorlaatste ijstijd (Saalien) veroorzaakte het landijs landschuivingen waardoor reliëfstructuren en afzettingen ontstonden. Deze stuwwallen zijn nu nog herkenbaar aanwezig in het landschap. Nijmegen is deels op en deels aan de voet van een uitloper van een stuwwal gelegen. De stuwwal, die via Berg en Dal doorloopt tot aan Kleef, is ter plaatse van Nijmegen zeer steil. Nijmegen is de enige stad in Nederland, waarvan het historisch centrum is gesitueerd op een plaats met dergelijke grote hoogteverschillen. Vanuit de Ooijpolder en de Betuwe zijn de steile stuwwalrand en de terrasgewijze opbouw van de Nijmeegse Benedenstad markant zichtbaar. De stuwwal in Nijmegen vormde in beginsel één geheel met

de stuwwallen van Elten, de Veluwezoom en de Utrechtse Heuvelrug. Tijdens het smelten van het ijs vloeide het water via de lagere plaatsen in de stuwwal weg. Er ontstonden puinwaaiers van grof zand, uiterst vlakke gebieden die uitspoelwaaiers worden genoemd. In de stuwwal en in de uitspoelwaaier werden door het smeltwater een aantal dalen uitgeslepen, die nu nog in het landschap zijn te zien. Ze bevatten geen water meer, het zijn zogenaamde droge dalen. De huidige Van 't Santstraat is een voorbeeld van een droog dal. Ook in Dukenburg zijn in Stadspark Staddijk en in de zogenaamde Geologenstrook aan de Van Schuylenburgweg geomorfologische sporen van dergelijke waaiers te zien.

De rivier

Ten noorden van Nijmegen stroomt de Waal door een vlak rivierenlandschap tussen de stuwwallen van Nijmegen en het Montferland. In het noorden wordt het rivierenlandschap begrensd door de stuwwallen van de Veluwe en de Utrechtse

heuvelrug, in het zuiden door het hoger gelegen dekzandlandschap van Noord-Brabant.

Ten zuidwesten van Nijmegen ligt een oud rivierkleinlandschap. Ontstaan in het late Pleistoceen is het landschap een restant van een verwilderd riviersysteem uit de tijd dat het water werd afgevoerd door vele ondiepe geulen die zich regelmatig verlegden. In het Holoceen concentreerde de waterafvoer zich steeds meer in enkele hoofdgeulen. De Maas en de Rijn begonnen zich in te snijden in het landschap, waardoor een terrassenlandschap ontstond. In de Hatertse vennen zijn het terrassenlandschap en de relatief diep ingesneden geulen die het verwilderde riviersysteem kenmerken nog altijd zichtbaar.

De positie van Nijmegen als grensgebied tussen land en water, hoog en laag, droog en nat, overgang tussen het Europese achterland en de Nederlandse delta en tussen de zandgebieden van Zuid-Nederland en het open rivierenlandschap, is een fysiek gegeven. Het zal blijken dat Nijmegen ook op cultuurhistorisch gebied herhaaldelijk een grenspositie heeft ingenomen.

2.2

DE HISTORISCHE GELAAGDHEID VAN DE STAD

Rome aan de Waal

De natuurlijke diversiteit van het gebied rond Nijmegen en de strategische ligging op de rand van de stuwwal oefenden aantrekkingskracht uit op de prehistorische mens en later ook op de Romeinen. Ten tijde van keizer Augustus (27 v. Chr.–14 n. Chr.) speelt Nijmegen een belangrijke rol als garnizoensplaats in de Romeinse expansiedrift. Vanwege de strategische ligging wordt in ca. 10 v. Chr. op de Hunerberg, onderdeel van de stuwwal, een enorm legerkamp opgericht van ruim 40 ha, dat plaats biedt aan tienduizend legioensoldaten. Het kamp dient als uitvalsbasis voor de verovering van Germania ten noorden en ten oosten van de Rijn. Enkele jaren later wordt op het Kops Plateau een commandopost ingericht, van waaruit het opperbevel de verovering van Germania coördineert. Hier verblijven de direct aan de keizerlijke familie verwante commandanten. Op de Valkhofheuvel is de civiele nederzetting van de Bataven gevestigd, Oppidum Batavorum.

Na de nederlaag in het Teutoburger Woud in het jaar 9 n. Chr., waar drie Romeinse legioenen verpletterend werden verslagen, besluit Rome van verdere expansie in Germania af te zien. De Rijn wordt definitief de noordgrens van het Rijk, het

strategisch gelegen Nijmegen een belangrijke grenspost in de verdediging en consolidatie van de Romeinse machtspositie.

Na de Bataafse opstand in 69-70 n. Chr. wordt de burgernederzetting verplaatst van het hooggelegen Valkhof naar het veel minder strategisch gelegen Waterkwartier. Rond het jaar 100 geeft keizer Marcus Ulpius Traianus (98-117) deze nederzetting stadsrecht en de naam, Ulpia Noviomagus Batavorum. Kort voor 100 na Chr. wordt het in hout uitgevoerde legerkamp op de Hunerberg door het tiende legioen in steen opgetrokken. Het legerkamp herbergt een aantal monumentale gebouwen, waarvan de onlangs op papier gereconstrueerde principia met zijn ruim 21 meter hoge basilicale hoofdruimte het voornaamste bouwwerk is.

De verheffing van Nijmegen tot municipium luidde een bloei-periode in, die ongeveer honderd jaar zou aanhouden. De bouw van een stadsmuur echter ten tijde van de regeringsperiode van keizer Marcus Aurelius (161-180) hangt samen met de dreiging die uitgaat van de eerste Germaanse invallen in 172. De onrust aan de grenzen van het Romeinse Imperium neemt vanaf die tijd geleidelijk grotere vormen aan. In Nijmegen vindt dit zijn weerslag op de uitleg en de infrastructuur van de Romeinse stad en leidt uiteindelijk zelfs tot haar ondergang. De voortdurende Germaanse invallen reduceren het stedelijk leven vlak na het midden van de derde eeuw tot een absoluut minimum. Noviomagus wordt ontruimd en het legerkamp op de Hunerberg verlaten. Burgerbevolking en sol-

daten vestigen zich op en rondom het Valkhof en het Kelfkensbos. Omstreeks 320 wordt hier een door grachten omgeven militaire versterking gebouwd. Dit laat-Romeins castellum vormt de basis voor alle latere ontwikkelingen in het gebied. Tegen het einde van de vierde eeuw bestaat de legerleiding evenals de grenstroepen voor een belangrijk deel uit Germanen. Daarmee is de macht in feite al in handen van de Franken. Rond 400 houdt de Romeinse aanwezigheid op te bestaan.

Nijmegen was niet alleen de belangrijkste Romeinse plaats in Nederland, de gebouwen die er stonden, toonden een monumentale architectuur van verrassend hoog niveau. Van de Romeinse stad is boven het maaiveld - afgezien van de laat-Romeinse tufstenen muur, waarvan onder het Casino aan de Waalkade nog een klein deel is te zien - nagenoeg niets bewaard gebleven. De gebouwen zijn gesloopt en het meeste bouw materiaal is secundair gebruikt of in kalkovens verdwenen, waarbij zelfs de funderingen niet zijn ontzien. Vondsten van resten van gecanneleerde zuilschachten, kapitelen en architraven maken echter duidelijk hoe rijk geornamenteerd de architectuur is geweest en hoezeer deze in de mediterrane traditie stond. Op diverse plaatsen in de stad zijn de posities van Romeinse bouwwerken zoals van het marktgebouw en het amfiteater in Nijmegen Oost, de gracht op het Kelfkensbos en van het tempelcomplex op het Maasplein, door middel van afwijkend materiaal aangegeven in het pla-

veisel. In sommige gevallen is het Romeinse stratentracé nog herkenbaar in het huidige stratenpatroon. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de UbbergseVeldweg en de Beekmansdalseweg.

Burchtstad

Na de Romeinse tijd ontstaat in Noord-Gallië een Frankisch koninkrijk onder leiding van Clovis (486-511) uit het geslacht der Merovingers. Dit geslacht zou tot in de achtste eeuw over de Franken regeren. De Merovingische koningen zien zichzelf als de opvolgers van de Romeinse keizers en eisen daarom alle verlaten legerplaatsen op. Ook Nijmegen kwam onder Merovingisch bestuur. In het begin van de zevende eeuw laat de met de Merovingers verbonden Keulse bisschop op het Kelfkensbos de eerste - aan Sint Stephanus gewijde - parochiekerk bouwen. Archeologische vondsten wijzen op verschillende nederzettingen en grafvelden uit de periode 400-750 en duiden op continuïteit in de bewoning én de belangrijke positie van Nijmegen in de vroege Middeleeuwen. In de achtste eeuw wordt de nederzetting op het Valkhof uitgebouwd tot een Karolingische palts. In 777, het jaar dat Karel de Grote (768-814) in Nijmegen verblijft, wordt de palts, voor zover bekend, voor de eerste keer vermeld in de schriftelijke bronnen. Na diverse malen in brand te zijn gestoken onder meer tijdens invallen van de Noormannen, wordt onder keizer Frederik Barbarossa (1152-1190) het herstel van de palts grondig aangepakt. In 1155 wordt een nieuwe Staufische burcht gebouwd met een imposante donjon als centrum.

De huidige Barbarossa-ruïne maakte deel uit van deze burcht. Los daarvan staat de achthoekige Sint Nicolaaskapel, die al rond 1030 was gebouwd. De kapel is daarmee het oudste gebouw van Nijmegen. De vorm van de Sint Nicolaaskapel is mogelijk afgeleid van de Paltskapel in Aken, maar kan ook wijzen op een relatie met Byzantium. De Byzantijnse prinses Theophanu, gemalin van keizer Otto II (973-983) en moeder van Otto III (983-1002) verbleef immers rond het jaar 1000 enige tijd in Nijmegen.

Rijksstad

In 1230 krijgt Nijmegen van Roomskoning Hendrik VII (1222-1235) dezelfde rechten en vrijheden als Aken en andere rijkssteden genoten. In 1247 verpandt Roomskoning Willem van Holland (1248-1254) de Rijksburcht Nijmegen aan Graaf Otto II van Gelre (1229-1271). Otto laat de Valkhofburcht door een brede gracht omgeven, waarbij de parochiekerk en de pastorie in de weg staan. Parochiekerk en pastorie worden vervolgens gesloopt en verplaatst van het Kelfkensbos naar de Hundisburg. In de dertiende eeuw ligt ten noordwesten van

de burcht nabij de kruising van de Steenstraat en de Grotestraat een handelsnederzetting. Hier stonden gebouwen met een specifiek stedelijke functie zoals het oude raadhuis, het Sint Nicolaasgasthuis, het oude vleeshuis en de visbanken.

Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw verschuift het centrum van de stad langzaam in zuidwestelijke richting, van de voet van de Grotestraat naar boven, richting Hundisburg, waar men in 1254 met de bouw van de nieuwe Sint Stevenskerk was begonnen. Uit deze periode dateert ook de eerste middeleeuwse omwalling van de stad. In de veertiende eeuw worden ook de belangrijke openbare gebouwen zoals het Stadhuis en het Vleeshuis vanuit de Benedenstad naar boven verplaatst en wordt de Grote Markt het handelscentrum van de Rijksstad, die zich in 1364 bij het Hanzeverbond had aangesloten. Op de Hessenberg worden houten huizen gebouwd, die in de late veertiende eeuw worden versteend. De oudste kern van het rijksmonument, voormalig RK Weeshuis, wordt gevormd door een stenen huis uit de veertiende eeuw.

Vestingstad

In de vijftiende eeuw maakt de stad dankzij de lakenhandel een grote economische bloeiperiode door. Een weerslag van deze economische bloei is te vinden in de twee belangrijkste handelsgebouwen aan de Grote Markt, de Lakenhal en de Waag annex Vleeshuis, die overigens in de zestiende en zeventiende eeuw ingrijpend zullen worden verbouwd en herbouwd.

Op de Hessenberg liggen inmiddels verscheidene religieuze complexen, die in 1638 zullen worden samengevoegd tot één weeshuis: het Armen Kinderen Weeshuis, in 1800 omgedoopt tot Rooms-Katholiek Weeshuis.

Als verbinding tussen de bebouwing aan de oostelijke Waalkade, die de Nieuwstad wordt genoemd en de bovenstad wordt in de vijftiende eeuw de Voerweg gegraven. De Valkhofburcht wordt hierdoor verkleind. In latere jaren verliest de burcht zijn functie en raakt in verval. In de jaren 1796-1797 wordt de burcht - met uitzondering van de Sint Nicolaaskapel en de Barbarossakapel - gesloopt. Tuinarchitect Zocher integreert beide elementen als romantische ruïne in het in Engelse Landschapsstijl uitgevoerde Valkhofpark.

De zestiende eeuw is voor Nijmegen in veel opzichten een periode van veranderingen. Naast veranderingen op politiek en kerkelijk gebied, waarvan de verovering door Prins Maurits in 1591 en daarmee de invoering van de protestantse godsdienst als officiële religie, de voornaamste zijn, onder-

gaat de stad ook uiterlijk een aantal veranderingen. In 1468 had Nijmegen een nieuwe ruimere ommuring gekregen. De eerste omwalling van de middeleeuwse stad dateerde uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Door de uitleg schoof de stadsmuur verder naar het zuiden en kwamen de Regulierenkerk aan de Molenstraat en het klooster Maria-Berg of Mariënborg binnen de stad te liggen. De plaats van de Molenpoort, één van de nieuwe poorten, is zo gekozen dat de splitsing van de wegen naar Mook en Grave binnen de wal komt te liggen. Nog altijd geeft de schuin inspringende gevelwand boven aan de Molenstraat (bij café De Tempelier) het punt aan waar de splitsing heeft gelegen. Ten westen van de Molenpoort maakte de nieuwe omwalling ter plaatse van de huidige Bloemerstraat een scherpe hoek om aan te sluiten op de oude stadsmuur aan de Doddendaal. In het begin van de zestiende eeuw wordt de buitengesloten hoek bij de stad getrokken en wordt de omwalling verbeterd en voorzien van een stenen muur aan de buitenkant. Deze ommuring, die voor een deel bewaard is gebleven in het Kronenburgerpark, wordt in de tweede helft van de eeuw tot tweemaal toe, eerst op bevel van de hertog van Alva en vervolgens door Prins Maurits, omgeven door een nieuwe gordel van bastions en grachten. In de strijd van de Zeven Verenigde Provinciën tegen Spanje bezet de vesting Nijmegen een sleutelpositie. De stad wordt uitgerust met een permanent garnizoen. Na de vrede van Munster wordt de vesting een belangrijk steunpunt in de verdediging van de Republiek. Afgezien van de nodige uitbreidin-

gen en aanpassingen blijft de jongste ommuring van de stad tot in de jaren zeventig van de negentiende eeuw grotendeels ongewijzigd. Alleen de Molenpoort wordt in de zeventiende eeuw nog verbouwd en verfraaid.

Ook de plattegrond van de stad binnen de muren verandert na 1530 niet meer ingrijpend. Pas tijdens de Wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog worden rooilijnen en stratentracés in de bovenstad onherkenbaar gewijzigd. In de benedenstad, die in 1975 werd aangewezen als rijkswege beschermd stadsgezicht, zijn daarentegen bij de 'herbouw' in de jaren tachtig de oude rooilijnen en de oorspronkelijke loop van de straten zoveel mogelijk gerespecteerd.

Behalve het stratenplan buiten de brandgrens van het bombardement van 1944 is een aantal belangrijke gebouwen bewaard gebleven, waarvan het huidige aanzien overwegend in

de vijftiende of zestiende en zeventiende eeuw tot stand is gekomen, zoals de Sint Stevenskerk, de Mariënburkapel, het Stadhuis, de Waag, de Kerkboog, de Latijnse School, het protestantse Weeshuis, het Besiendershuis en het Brouwershuis. De Commanderie van Sint Jan en de kanunnikenhuisjes aan het Sint Stevenskerkhof zijn grotendeels reconstructies uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Uit deze periode zijn ook gewone woonhuizen of delen van woonhuizen bewaard gebleven, goeddeels aan het oog onttrokken door negentiende- en twintigste-eeuwse voorgevels. Terwijl voorgevels uit praktische en representatieve overwegingen in de loop der tijd met de mode mee veranderden, troseerden achtergevels, gemeenschappelijke zijgevels, kelders, kappen en balklagen vaak de eeuwen. Een groot-scheepse bouwhistorische verkenning van de binnenstad,

zoals momenteel plaatsvindt in het kader van het project 'Het Geheugen van de Stad', brengt de oudere structuren aan het licht.

Met de vestingwet van 1874, waarin de vestingstatus van Nijmegen wordt opgeheven, worden de stadswallen overbodig. De halfcirkelvormige ring van vestingwerken en stadspoorten wordt grotendeels afgebroken om plaats te maken voor een stadsuitleg van brede boulevards, straten en pleinen ten behoeve van de bouw van villa's en herenhuizen voor renteniers en andere beter gesitueerden. Bij archeologisch onderzoek worden regelmatig onderdelen van de vestingwerken blootgelegd. Boven het maaiveld resteren enkel aan de uiteinden van de halve cirkel fragmenten van de vesting zoals de Belvedere en de Kronenburgertoren, die in het ontwerp van de hier geprojecteerde parken worden opgenomen, het Hunerpark en het Kronenburgerpark. Aan de Waalzijde zijn de Stratenmakerstoren en de Sint Anthonispoort bewaard gebleven. Het garnizoen blijft overigens in Nijmegen gelegerd. Op termijn worden echter de kazernes aan de Mariënburg en in de benedenstad verlaten en verhuizen de militairen naar het Molenveld in Nijmegen-Oost. Hier verrijzen in 1905 en 1906 de eerste en tweede infanteriekazerne, vanaf 1934 respectievelijk de Krayenhoff- en de Generaal Snijderskazerne genaamd. In 1909-1912 wordt de kazerne voor de koloniale reserve gebouwd, later bekend als de Prins Hendrikkazerne. Deze kazernecomplexen, die in 1951 zijn samengevoegd als de Luchtmacht Instructie en Militaire Opleidingen School

(LIMOS) en tot 1990 als zodanig hebben gefunctioneerd, zijn grotendeels bewaard gebleven en staan nu gedeeltelijk geregistreerd als rijksmonument.

Woonstad

De vestingwet van 1874 verlost Nijmegen uit de omknelling van haar middeleeuwse stadsmuren. Nijmeegse notabelen ijverden al jaren voor de opheffing van de vestingstatus, die debet was aan de slechte hygiënische situatie binnen de muren - in 1866 had er nog een cholera-epidemie gewoed - en de ruimtelijke en economische ontwikkeling van Nijmegen frustreerde. Toch was in Nijmegen de drijvende kracht voor de voorgenomen stadsontwikkeling niet de vestiging van de industrie noch de ontwikkeling van de handel, maar de opname van Nijmegen in een netwerk van verkeersverbindingen. De vestingstatus had ook de aanleg van de spoorwegen in de weg gestaan. De aansluiting op het nationale spoorwegnet was een voorwaarde voor de ontwikkeling van Nijmegen als woonstad. Na de ontmanteling van de stad komen spoorwegverbindingen tot stand met Arnhem (1879), Den Bosch (1881) en Venlo (1883). In 1865 was Nijmegen reeds per spoor verbonden met Kleef. De aansluiting op het spoorwegnet gaat gepaard met tal van bouwactiviteiten. In 1879 komt de spoorbrug tot stand. De hoge oprit voor de brug wordt vervaardigd met zand uit de buurt, waardoor de spoorkuil ontstaat. Ondanks het spoorwegviaduct, de Hezelpoort, zal de hoge spoordijk een barrière blijven vormen.

Vanaf 1878 komt de sloop van de vestingwerken pas echt goed op gang. Rond de oude stad worden parkachtige woonwijken voor welgestelde burgers geprojecteerd. L.A. Brouwer, architect-ingenieur uit Den Haag maakt het definitieve stedenbouwkundig plan, dat voorziet in een halve cirkel van om het oude stadshart gelegen singels tussen twee ronde pleinen het Keizer Karelplein en het Keizer Lodewijkplein, het huidige Trajanusplein. Het Keizer Karelplein vormt hierbij het knooppunt, van waaruit singels van zestig à tachtig meter breed straalvormig uitgaan. De nieuwe singels en de uitvalswegen worden bebouwd met vrijstaande villa's en rijen aaneengesloten herenhuizen ten behoeve van gepensioneerden, renteniers en oud-kolonialen. De nieuwbouw wordt uitgevoerd in de gangbare stijlen neorenaissance, eclecticisme en later ook Jugendstil, met veel aandacht voor details zoals trappen, deuren, veranda's, serres, balkons, kroonlijsten, torentjes en dakkapellen. De woonblokken in de zijstraten en de 'taartpunten' tussen de radialen zijn over het algemeen bescheidener van opzet. Maar ook hier wordt het straatbeeld gekenmerkt door voortuinen met smeedijzeren hekwerken en bomenlanen. Vanzelfsprekend worden ook de culturele voorzieningen uitgebreid met een concertgebouw en een renbaan. Met de afbraak van de vestingwerken en de voortgaande aanleg van nieuwe wijken wordt de tegenstelling tussen de middeleeuwse compacte stad als gesloten eenheid en het relatief lege omliggende landschap opgeheven. Het stratenplan, straatbeeld en bebouwing van de stadsuitleg

zijn grotendeels intact gebleven. Alleen de omgeving van het Keizer Lodewijkplein, het huidige Trajanusplein is in 1936 als gevolg van de aanleg van de verkeersbrug over de Waal ingrijpend gewijzigd. De oorspronkelijke bebouwing in de omgeving van het Keizer Karelplein is grotendeels verdwenen ten gevolge van oorlogsschade. De laat negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse stadsuitleg heeft in 1990 de status van gemeentelijk beschermd stadsbeeld gekregen. Een uniek beheersplan beschermt de meest karakteristieke, maar tevens ook meest kwetsbare onderdelen van de bebouwing. Hierbij zijn met name ook de karakteristieke smeedijzeren hekwerken en de beplanting van de openbare ruimte betrokken. Binnenkort promoveert de stadsuitleg tot een van rijkswege beschermd stadsgezicht.

Werkstad

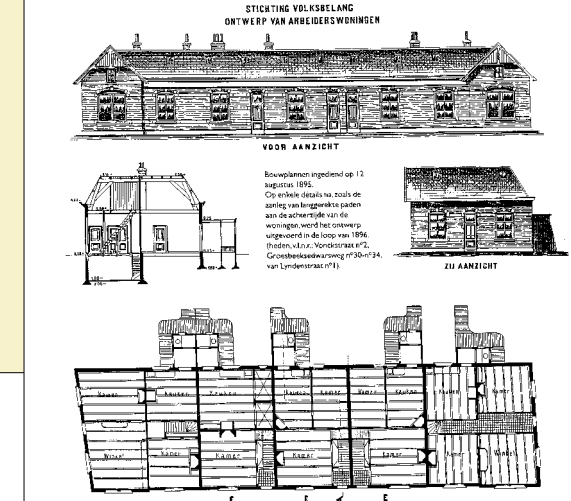
Nijmegen heeft geen specifieke identiteit als industriestad ontwikkeld en evenmin als arbeidersstad. Nederland maakt vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een periode van industrialisatie en economische groei mee. Om diverse redenen blijven in deze periode de industriële positie en de arbeidsmarkt van Nijmegen achter bij de rest van Nederland. Wel ontstaat er een aantal kleinere bedrijven. De industrie is echter geen stuwende factor voor de ontwikkeling van de stad, maar heeft slechts op beperkte schaal de ontwikkeling van enkele wijken zoals Bottendaal en de Biezen, waar rond 1900 fabrieken worden gebouwd, beïnvloed.

De arbeiders worden gehuisvest in éénkamerwoningen, die worden ingericht in de verlaten huizen van naar de stadsuitleg vertrokken bewoners van de benedenstad. Bovendien vindt tussen de radialen van de stadsuitleg en op binnenterreinen beperkt speculatiebouw plaats. Een eerste aanzet tot verbetering in de huisvesting van de minder draagkrachtigen wordt gegeven met de bouw van enige kleine complexen van liefdadigheidsinstellingen zoals bijvoorbeeld de drie straten van Volksbelang in Altrade. Hier en in Bottendaal worden ook arbeiderscomplexen gebouwd door industriëlen en particulieren bijvoorbeeld de woningen aan de Piet Heinstraat en de Jan van Galenstraat. Verdere verbetering treedt op met het van kracht worden van de woningwet in 1901 en de oprichting van verschillende woningbouwverenigingen. In 1910 komen aan de Weurtseweg in opdracht van Woningvereniging Nijmegen de eerste vijftien woningwetwoningen tot stand. In 1915 worden drieënzeventig woningen in het Rode Dorp opgeleverd, in 1923-1924 85 woningen aan de Van 't Santstraat. Met het Waterkwartier en het Willemskwartier ontstaan in de jaren twintig wijken volgens de tuinstadgedachte. De arbeiderscomplexen in Bottendaal en Altrade, overwegend gebouwd in neorenaissance stijl, zijn gedeeltelijk bewaard gebleven. Het complex aan de Jan van Galenstraat staat op de gemeentelijke monumentenlijst. De grotere vooroorlogse arbeiderswijken zoals het Rode Dorp, Omgeving Van 't Santstraat, Waterkwartier, Willemskwartier en Wolfskuil zijn sober en doelmatig in hun stedenbouwkundige opzet en

architectuur. Gedurende de afgelopen decennia is het karakter van een deel van deze arbeiderswijken door renovatie, sanering of sloop en herbouw vaak ingrijpend veranderd.

De economische crisis in de jaren dertig treft Nijmegen diep, omdat de omschakeling van deftige woonstad naar werkstad op basis van de industrie mislukt was en de bestaande industrie vooral consumptiegoederen produceerde. In 1937 heeft Nijmegen relatief de meeste werklozen van Nederland. Als werkverschaffingsproject van minister Slotemaker de Bruïne wordt vanaf 1935 stadspark De Goffert aangelegd. Het stadspark met onder meer een stadion, een open luchttheater en een zwembad is een in Nederland zeldzaam voorbeeld van een Volkspark en wordt binnenkort gemeentelijk monument. In 1934 wordt met het Uitbreidingsplan van A. Siebers voor het eerst een structuur- en bestemmingsplan voor de hele gemeente gelanceerd. Het plan bestemt het gebied grenzend aan het in 1927 gereedgekomen Maas-Waalkanaal als Haven- en Industrierrein. Arbeiderswoningen komen voornamelijk in West rondom het oude dorp Hees, waarvan de kern evenwel voor de beter gesitueerden wordt bestemd. Duurdere woningen komen vooral in het zuiden en oosten van de stad. Het plan bepleit verder een functionele scheiding van wonen, werken en recreëren. Het plan van Siebers schenkt weinig aan dacht aan de problemen in de benedenstad. De aanleg van de Waalbrug in 1936 betekent de nekslag voor de economische bedrijvigheid

van de benedenstad en heeft verregaande verpaupering tot gevolg. Verontruste burgers richten in 1938 de Stichting Sanering Oude Stad (S.O.S) op en schrijven een prijsvraag uit. Het bureau van Granpré Molière, Verhagen en Kok wint de prijsvraag met het Groene Balkonplan. Hierin wordt het geleidelijk oplopende hoogteverschil van de benedenstad ondervangen in één hoge keermuur aan de Waalkade pal naast het Valkhof. Ondanks goedkeuring door de gemeenteraad en financiële toezeggingen van het Rijk wordt het plan vanwege het uitbreken van de oorlog niet ten uitvoer gebracht.

Katholieke stad

In 1591 wordt Nijmegen na een korte periode van Spaans bewind door Prins Maurits heroverd. Dit 'terugvoeren' van de stad naar de Unie van Utrecht staat bekend als de Reductie van Nijmegen. Met de reductie begint een periode van calvinistische alleenheerschappij. De katholieke eredienst wordt verboden, de talrijke kloosters worden gesloten en de kerken gaan over in protestantse handen. Sindsdien wordt de stad bestuurd door een kleine, nationaal georiënteerde protestantse elite. In de loop van de negentiende eeuw vindt een katholieke wederopleving plaats die zich na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 manifesteert in de bouw van een groot aantal kerken. Tussen Doddendaal en Kroonstraat verrijst in 1882 de Franciscuskerk, de middeleeuwse Dominicanenkerk aan de Broerstraat wordt in 1866 en 1885 uitgebreid door architect P. Cuijpers, die in 1887 ook de

Augustinuskerk aan de Augustijnenstraat ontwerpt, de middeleeuwse Regulieren- of Ignatiuskerk aan de Molenstraat wordt herbouwd in 1896 (sinds 1925 gewijd aan Petrus Canisius). Als gevolg van oorlogsschade zijn deze kerken - afgezien van de Petrus Canisiuskerk, waarvan het koor geïntegreerd wordt in de naoorlogse nieuwbouw - uit het stadsbeeld verdwenen. Voor de oorlog werd de skyline van Nijmegen door vele torens gemarkeerd, na de oorlog is enkel de toren van de Sint Stevenskerk herbouwd. De Dominicanen bouwen na de oorlog een nieuwe kerk aan de Prof. Molkenboerstraat.

De nieuwe kerken in de stadsuitleg overleven de oorlog wel. De Maria Geboortekerk (1900-1924), de Jozefkerk (1909), de H. Antonius/ Sint Anna of Groenestraatskerk (1911) en de Sint Stephanuskerk (1923) aan de Berg en Dalseweg zijn in het begin van de jaren negentig op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst en gerestaureerd. De drie eerst genoemde kerken hebben inmiddels de status van rijksmonument. Verder is in de stadsuitleg de H. Anthonius van Padua (1917) bewaard gebleven.

Nijmegen krijgt in 1848 een katholieke krant, De Gelderlander en met het Canisiusziekenhuis in 1866 ook een katholiek ziekenhuis. In de tweede helft van de negentiende eeuw vestigen zich verscheidene religieuze zustercongregaties in de stad. Zij werken onder het katholieke proletariaat in de benedenstad en houden zich bezig met onderwijs, armenzorg en

ziekenzorg. Rondom Nijmegen verrijst een aantal katholieke scholen: het door de jezuïten opgerichte Canisiuscollege (1900), het door religieuzen geleid complex aan de Dobbelmanweg dat bestaat uit een klooster, een school en een pensionaat (1911-1913), het Dominicuscollege van de Dominicanen, aan de Dennenstraat en twee kweekscholen aan de Groesbeekseweg, beide complexen daterend uit de jaren twintig en het door religieuzen geleide meisjespensionaat Mariënbosch (1923).

Via de katholieke emancipatie beklimt een nieuwe katholieke elite, voornamelijk afkomstig uit de kleine burgerij, de sociale ladder en vervangt langzamerhand de protestantse elite. Na de invoering van het algemeen kiesrecht, waardoor de getalsmatige katholieke meerderheid ook in politieke macht kon worden omgezet, verwerft zij tenslotte het overwicht. Een andere factor die in grote mate heeft bijgedragen aan de katholisering van de stad is de oprichting van de universiteit. In 1923 wordt in Nijmegen de Katholieke Universiteit gesticht. De universiteit, die voorlopig drie faculteiten telt - Godgeleerdheid, Rechtsgeleerdheid, Letteren en Wijsbegeerte - wordt gehuisvest in een drietal reeds bestaande gebouwen, waaronder een villa aan het Keizer Karelplein. Voor de oorlog is de aula aan de Wilhelminasingel (1930) het enige bouwwerk dat speciaal voor de universiteit is opgericht.

Veel hoogleraren en studenten behoren tot een kloosterorde of congregatie. Hun pijen domineren van nu af aan het straat-

beeld en maken de katholisering van de stad zichtbaar. Om hun hoogleraren en studenten onderdak te brengen worden door de kloosters studiehuisen opgericht. De Paters van Scheut bouwen in 1923 het Mgr. Hamerhuis voorzien van een Chinese pagode, die naar hun missiegebied verwijst. De Augustijnen bouwen hun studiehuis aan de Graafseweg (1925), de Franciscanen aan de Vermeerstraat (1925), de jezuïten bouwen Berchmanianum aan de Houtlaan (1927), de Dominicanen Albertinum aan de Heyendaalseweg (1932), de Redemptoristen bouwen tegenover de Heilig-Landstichting het Neboklooster, bestaande uit een studiehuis, een kleinseminarie en een parochiekerk (1929), de Paters van het Heilig Hart bouwen hun studiehuis aan de Kerkstraat (1929). Het Piusconvict, het enige studiehuis voor seculiere geestelijken wordt in 1926 gebouwd aan de Van Slichtenhorststraat. De studiehuisen hebben veelal een burchtachtig karakter, zijn uitgevoerd in expressieve baksteenarchitectuur en gesitueerd in grote, parkachtige tuinen. Rondom de oude stad is een nieuwe ring van versterkingen verzezen. Deze roomse forten zijn bewaard gebleven, maar hebben hun oorspronkelijke functie verloren. In de jaren negentig is een aantal kloosters op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Bovendien zijn naar aanleiding van de nota 'Kloostervisie' uit 1994 de bestemmingsplannen herzien om met name het karakter van de kloostertuinen te beschermen. Berchmanianum, Albertinum, Mariënbosch en het Neboklooster hebben inmiddels de rijksmonumentstatus.

Wederopbouwstad 1945-1965

Door het bombardement van 22 februari 1944 wordt de Nijmeegse binnenstad voor een groot deel weggevaagd. In september steken terugtrekkende Duitsers bovendien het oostelijk deel van het centrum en delen van Nijmegen-Oost in brand. Wanneer de schade wordt opgenomen blijkt 20% van de stedelijke woningvoorraad (4000 woningen) onbruikbaar te zijn. De oorlogsschade, de verpaupering en de werkloosheidsproblemen leiden na de oorlog tot belangrijke planologische opgaven, zoals de herbouw van het centrum, de aanpak van de benedenstad en de uitbreiding van de stad om te voldoen aan de vraag naar woningen en werkgelegenheid. De wederopbouw van de binnenstad geschiedt op basis van het compromisplan, waarbij het oude stratenpatroon gedeeltelijk wordt behouden, maar wel aangepast aan het autoverkeer. Toegangswegen en hoofdstraten worden verbreed, de zuidelijke rooilijn van de Grote Markt wordt 6 meter teruggelegd, de Augustijnenstraat wordt verbreed en verlegd in oostelijke richting zodat de route vanaf de - nog aan te leggen - verkeerstunnel onder het station rechtstreeks op de Grote Markt uitkomt. De bebouwing volgt over het algemeen de oude perceelsgrenzen en wordt in afwisselende architectuur uitgevoerd. De kleinere winkelpanden worden individueel vormgegeven in overwegend traditionele vormtaal, de eigenaar woont boven de winkel. Filiaalbedrijven van landelijke ketens krijgen een modernere uitstraling met gebruikmaking van veel glas en beton.

Een uitzondering vormt Plein 1944, dat een nieuw stedenbouwkundig element vormt op de plaats waar voor de oorlog de Houtstraat aansloot op de kruising Molenstraat-Ziekerstraat. Kenmerkend voor de herbouwde binnenstad zijn de expeditiehoven, waardoor de winkels aan de achterzijde kunnen worden bevoorraad.

Aan de Doddendaal verrijzen Carmelklooster en kerk - de laatste is in 1981 grotendeels gesloopt - , het bejaardenhuis Huize Doddendaal en de Titus Brandsmakapel, gebouwen uitgevoerd in de stijl van de Bossche School. Het RK Weeshuis op de Hessenberg, dat in de negentiende en twintigste eeuw diverse malen is verbouwd en uitgebreid en tot 1953 zijn functie behoudt, wordt rond 1960 bij het Gelderlandcomplex getrokken. De negentiende-eeuwse toegangspoort is dan al verplaatst naar de achtertuin van het Protestants Weeshuis aan de Begijnenstraat.

De wederopbouwarchitectuur in het centrum is grotendeels bewaard gebleven.

Voor de aanpak van de benedenstad wordt het vooroorlogse Groene Balkonplan uit de lade gehaald. Afgezien van de aanleg van het Groene Balkon vinden er in de verder verkrotten de benedenstad geen bouwactiviteiten plaats. Het rijk geeft namelijk geen subsidie voor herbouw, omdat het verval van de benedenstad niet aan oorlogsschade is te wijten, maar al voor de oorlog aan de orde was.

In 1948 wordt begonnen met de realisatie van de eerste havenarm in het Maas-Waalkanaal. De uitgifte van industrieterreinen aan de haven, die tevens door het spoor wordt ontsloten, loopt voorspoedig en in 1953 wordt de tweede havenarm gegraven. In de omgeving van de haventerreinen worden ook 'droge' industrieterreinen aangelegd. In 1954 wordt het gebied van het voormalig landgoed De Winkelsteeg tot industrieterrein bestemd. Philips vestigt zich hier. In 1958 worden plannen ontwikkeld voor de aanleg van de West-Kanaalhavens.

De eerste naoorlogse woonbuurten, Broersveld, Galgenveld, Hatertse Hei en Heseveld, zijn gebouwd in een halve cirkel rondom vooroorlogs Nijmegen. De eerste buurten hebben een beperkte omvang en zijn gesitueerd tussen bestaande hoofdwegen met vooroorlogse bebouwing.

Nadat de wederopbouw van het stadscentrum aan het eind van de jaren vijftig zijn voltooiing nadert, kan de stad zich richten op de al langer gewenste grootschalige uitbreidingsplannen. Rond 1960 wordt aan de zuidrand van Nijmegen een nieuwe ring van buitenwijken toegevoegd: van oost naar west verrijzen nieuwbouwwijken in Brakkenstein, Grootstal, Hatert en Neerbosch-Oost. Deze wijken zijn grootschalig en ruim van opzet en liggen als min of meer autonome enclaves met eigen voorzieningen ver van het centrum. Voor het eerst wordt ook hoogbouw toegepast. De laagbouw wordt uitgevoerd in zich eindeloos repeterende stempels. De woonbuurten zijn gebouwd volgens de wijkgedachte. In het overwe-

gend katholieke Nijmegen is de samenbindende factor binnen de wijk, de parochie. De kerken en winkelcentra, ondergebracht in centraal gelegen groenzones, vormen de oriëntatiepunten in de wijk.

Door de uitbreidingsplannen zijn de dorpen Hees, Hatert, Brakkenstein en Neerbosch door de stad opgeslokt. In de loop der jaren is bovendien veel van de karakteristieke dorpsbebouwing verdwenen. De kern van Hees heeft haar dorpsidentiteit nog het meest weten te behouden.

In toenemende mate wordt erkend dat de wederopbouwperiode (1940-1965) een belangrijke schakel vormt in de ontwikkeling van de stad en dat veel naoorlogse stedenbouw en architectuur kwaliteiten hebben, waar ook nu nog van kan worden geprofiteerd. Desondanks staan de woonwijken en de architectuur uit de wederopbouwperiode onder druk. De realisatie van het Mariëburgproject heeft een impuls gegeven aan de bereidheid tot investeren in het winkelkerngebied, dat voor het grootste gedeelte in de wederopbouwperiode tot stand is gekomen, in het kader van de stedelijke vernieuwing zijn ingrijpende herstructureringsmaatregelen in een aantal naoorlogse woonwijken nodig, het universiteitsterrein op Heyendaal ondergaat een metamorfose, de instandhouding van individuele gebouwen, zoals kerken, staat ten gevolge van functieverlies ter discussie.

De gemeente is bezig om op basis van een gedegen inventarisatie en analyse van de kenmerken en waarden van het

wederopbouwvergoed een integraal referentie- en toetsingskader te ontwikkelen, dat het mogelijk moet maken verantwoorde beslissingen te nemen over eventuele wijziging, sloop, passende nieuwbouw, hergebruik of behoud van stedenbouw en architectuur uit de wederopbouwperiode.

Universiteitsstad

Afgezien van de aula waren alle universiteitsgebouwen tijdens de oorlog verwoest. In eerste instantie wordt de nood gelenigd door opnieuw bestaande panden in de stad aan te kopen. Toen men echter het plan opvatte om een medische faculteit met een academisch ziekenhuis én een faculteit wiskunde en natuurwetenschappen op te richten, werd om-

gezien naar een eigen universiteitsterrein. De Sint Radboudstichting koopt in 1948 delen van Galgenveld en in 1949 het landgoed Heyendaal aan. Aan de verkoop is de voorwaarde verbonden dat het in Hollandse renaissance opgetrokken kasteeltje uit 1912, Huize Heyendaal, moet blijven staan. Een groep katholieke stedenbouwers onder leiding van Prof. M.J. Granpré Molière ontwikkelt in 1952 het uitbreidingsplan Galgenveld-Heyendaal, dat weliswaar uitgaat van een autonome campus in het groen, maar via de bebouwing op Galgenveld ook de verbinding met de stad onderhoudt. Het uitbreidingsplan wordt in 1964 gevolgd door het Structuurplan, waarbij alle faculteitsgebouwen op het landgoed Heyendaal worden gesitueerd en alleen de mensa, de

studentenkerk en enkele studentenflats nog op Galgenveld blijven. Het Academisch Ziekenhuis en de medische faculteit aan het Geert Groteplein, de B-faculteiten aan de Heyendaalseweg en de Universiteitsbibliotheek komen grotendeels tot stand in de jaren vijftig en zestig. Als laatste vertrekt de A-faculteit uit de stad. Zij vindt in de loop van de jaren zeventig en tachtig onderdak in het twintig verdiepingen hoge Erasmusgebouw en in de laagbouw aan de Thomas van Aquinostraat. Met de verhuizing van de aula en de studentenkerk heeft de universiteit zich tenslotte vrijwel volledig geconcentreerd op Heyendaal. De universiteit bestrijkt een duidelijk afgebakend terrein in het groen, maar ligt geenszins geïsoleerd van de stad. Het universiteitsterrein valt op door de zorgvuldigheid die is betracht bij het stedenbouwkundig ontwerp en de invulling ervan. De bebouwing biedt een afspiegeling van de verschillende naoorlogse architectuuropvattingen in Nederland. Er zijn op dit moment verschillende ruimtelijke ontwikkelingen gaande: de herstructurering van het academisch ziekenhuis en de medische faculteit, planontwikkeling rond de B-faculteiten, die voorziet in een vrijwel volledige sloop van de bestaande bebouwing, de aantrekking van bedrijven in het Mercator Technology & Science Park, de vestiging van de Hogeschool Arnhem-Nijmegen op de campus en de mogelijke vestiging van het Regionaal Opleidings Centrum voor Nijmegen en omstreken op het terrein.

Stadsuitbreiding en Stadsvernieuwing 1965-1980
De tweede nota over de ruimtelijke ordening uit 1966, die ervan uitging dat Nederland in 2000 20 miljoen inwoners zou hebben, pleitte voor ongebreidelde economische groei, ruimtelijke schaalvergroting, wonen op suburbane locaties en deconcentratie. De Derde nota over de ruimtelijke ordening uit 1973 en 1977 - na de oliecrisis - wijst suburbanisatie af en benadrukt het belang van stadsvernieuwing en stedelijk beheer. In het licht van deze twee nota's moeten ook de ontwikkelingen in Nijmegen worden gezien. De fantastische groeiverwachting noopt Nijmegen in de jaren zestig tot het zoeken naar nieuwe uitbreidingsmogelijkheden. Om diverse redenen vallen Heumensoord, de Elshof, de Ooijpolder en de Waalsprong als mogelijke uitbreidingslocaties af. Het Structuurplan van 1951, waarin de ruimtelijke scheefgroei van Nijmegen voor het eerst als probleem wordt gezien, heeft de mogelijkheid van bouwen in de Ooijpolder en de Over-Betuwe reeds verkend, maar afgewezen. In het Structuuronderzoek van 1963 en de Projectie 2000 kiest Nijmegen wél voor de ontwikkeling van de Ooijpolder. De minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening doorkruist deze plannen echter met zijn aanwijzing in 1972 tegen de bebouwing van de Ooijpolder. Nijmegen blijft zelf uitbreiding in de Over-Betuwe afwijzen. Gekozen wordt voor de sprong over het Maas-Waalkanaal. In 1966 wordt begonnen met de bouw van het stadsdeel Dukenburg, dat tienduizend woningen zal moeten herbergen, verdeeld over zeven wijken. In de ruim opgezette wijken wor-

den veel van de bestaande bomenlanen en bosjes gespaard, zodat het stadsdeel van meet af aan een groene indruk maakt. Bovendien is niet alle historische bebouwing zonder meer weggevaagd. Huize Dukenburg en het Tolhuis aan de Teersdijk, waaraan één van de Dukenburgse wijken haar naam ontleent, vormen de gebouwde restanten van voorgaande historische lagen. In Dukenburg is uiteindelijk één oecumenisch kerkgebouw gerealiseerd.

Tussen Dukenburg en het later ontworpen Lindenholt wordt een stadsdeelcentrum met een overdekt winkelcentrum, restaurants en een spoorwegstation gebouwd. De relatief lage bebouwingsdichtheid van Dukenburg kan niet worden volgehouden in Lindenholt, waar zesduizend woningen moeten verrijzen. De natste gronden worden bestemd voor kantoren en zullen later de basis vormen voor de ontwikkeling van Brabantse Poort. Incidenteel behouden boerderijen vormen tussen de Lindenholtse woonerven eilandjes van herinnering aan het verleden. Om de verstedelijkingsdruk te decentraliseren worden afspraken gemaakt met de groeikernen Wijchen en Beuningen. Zij zullen een deel van de Nijmeegse bevolking opvangen. Het zijn vooral de meer draagkrachtige Nijmegenaren die hier gaan wonen. Nijmegen heeft inmiddels haar gemeentegrenzen bereikt.

In Dukenburg en in Lindenholt is zoveel mogelijk voor iedereen een individuele woonplek gecreëerd, maar aan de noodzaak van goede verbindingen tussen de wijken onderling en

het centrum is weinig aandacht besteed. Bovendien maakt de stedenbouwkundige structuur met rondwegen en woonerven de oriëntatie in de wijken moeizaam en wordt de knusse kleinschalige manier van bouwen nauwelijks twintig jaar na dato al bestempeld tot 'nieuwe kneuterigheid'.

In 1968 wordt het Saneringsplan, dat de sloop van de gehele benedenstad inhoudt, gepresenteerd. Na protesten uit de wereld van de monumentenzorg en de architectuur, komt het Van Brug tot Brugplan tot stand. Dit plan gaat uit van nieuwbouw tussen de historische trekpleisters, maar biedt tevens plaats aan een vierbaans autoweg halverwege de heuvel. Het in 1965 opgerichte Buurtcomité Benedenstad laat steeds luider protesten horen. In 1973 wordt een gematigder plan van Bredero/ Empeo door de gemeenteraad aanvaard. Het wantrouwen tegen de projectontwikkelaars is echter groot. Na een felle oppositie die gaandeweg brede politieke steun verworft, komt de gemeenteraad terug op haar besluit. Het stadsbestuur bestemt vervolgens de gehele benedenstad tot woongebied. De bedoeling is dat de oorspronkelijke bewoners na de herbouw terugkeren in betaalbare woningen. Er is geen plaats meer voor bedrijven, kantoren of verkeersvoorzieningen, andere dan voor bestemmingsverkeer.

Het Structuurplan binnenstad, dat in 1976 wordt vastgesteld, baseert zich op het voornemen tot aanwijzing als van rijkswege beschermd stadsgezicht in 1975. De historische rooilijnen zullen worden hersteld en de herbouw zal met rijkssub-

sidie plaatsvinden langs de oude stratenpatronen. Vanaf 1980 worden in de benedenstad 700 woningen gebouwd, waarvan 75% in de sociale sector. De aard van de opdracht veroorzaakt een onvermijdelijk tekort aan diversiteit in vormgeving en gebruiksfuncties. De architectuur is overwegend sober en doelmatig. Desondanks blijkt uit de toekenning van de Europa Nostra-prijs in 1988 een de brede waardering, die voor de herbouw van de benedenstad bestaat.

De bebouwing aan de Priemstraat en de Lage Markt, waar de oorspronkelijke panden grotendeels zijn behouden en gerenoveerd, toont niettemin de mogelijkheden die benut hadden kunnen worden bij een zorgvuldiger conservering van de benedenstad.

De compacte stad 1980-2002

De jaren tachtig beginnen met een periode van economische recessie. De werkloosheid neemt snel toe, de woningmarkt stort in. In de opeenvolgende Vierde nota over de ruimtelijke ordening en de Vierde nota extra krijgt het ruimtelijk beleid, vooral in de steden en de stedelijke knooppunten, de taak om gunstige voorwaarden te scheppen voor het economisch herstel. De aanwijzing van de regio Arnhem-Nijmegen tot stedelijk knooppunt in de Vierde nota vormt hierbij een impuls. De stad is ruimtelijk in zuidwestelijke richting scheefgegroeid. Bovendien heeft de stad haar grenzen bereikt. In de Structuurschets Stedelijke Gebieden van 1983 wordt de verwachting uitgesproken dat de suburbanisatie zich na de vol-

tooiing van Lindenholt richting Wijchen en Beuningen zal voortzetten. Het probleem is dat vooral de bewoners met hogere inkomens naar deze gemeenten verhuizen en daarmee het draagvlak voor de voorzieningen, die niettemin noodzakelijk voor de regio zijn, aantasten. Het ruimtegebrek veroorzaakt bovendien ook de suburbanisatie van de werkgelegenheid. Om deze negatieve ontwikkelingen het hoofd te bieden moet de stad door inbreidings- en verdichtingsplannen én door strategische vernieuwingsplannen haar sociaalruimtelijke structuur versterken.

Het Structuurplan 1983, dat in 1985 definitief wordt, stelt drie doelen. Ten eerste moet er meer woningbouw op het eigen grondgebied plaatsvinden, ook voor de hogere inkomens. Hiertoe worden inbreidingslocaties aangewezen. Het tweede doel is de versterking van de stedelijke hoofdstructuur, waarbij de radialen het uitgangspunt vormen. Tenslotte moeten de voorwaarden voor werkgelegenheid worden verbeterd door de uitbreiding van het kantooroppervlak en de ontwikkeling van een nieuw bedrijventerrein. In de Spoorzone, het Sciencepark en Lindenholt wordt de kantorencapaciteit uitgebreid. Samen met de gemeente Wijchen wordt Bijsterhuizen ontwikkeld.

De uitvoering van de inbreidingsprojecten verloopt voorspoedig. In Jonkerbosch-Zuid is met de vestiging van het Canisius-Wilhelminaziekenhuis, het Sanadome, de Riagg en de uitbreiding van de Pompekliniek een medisch cluster ontstaan. Op het terrein van het vorige Canisius-Wilhelminaziekenhuis is

woningbouw in de vrije sector gerealiseerd, evenals aan de Kruisweg. Het Sportpark Grootstal is inmiddels bebouwd. De herinrichtingsplannen voor de terreinen van de Limoskazerne en de Dobbelmanfabriek verkeren in een vergevorderd stadium. Philips ontwikkelt plannen voor de aanleg van het Philips City Center tussen de spoorlijn en de Muntweg. Met de bouw van de Brabantse Poort scheidt de gemeente niet alleen een nieuwe werkgelegenheidslocatie, maar geeft ze tevens Dukenburg en Lindenholt meer identiteit. In de Brabantse Poort wordt de destijds overgedimensioneerde ruimte voor de infrastructuur slim benut om kantoren, een ijsbaan annex congrescentrum, een klimhal, een woonboulevard, diverse appartementengebouwen en een nachtdiscotheek te realiseren. Het stadsdeelcentrum tussen Dukenburg en Lindenholt wordt versterkt en de wijken worden met elkaar verbonden door een langzaam-verkeersroute. In de Brabantse Poort heeft de openbare ruimte een duidelijke structuur, de hoofdverkeersader heeft een zorgvuldig ontworpen profiel en een bebouwing die een duidelijke relatie heeft met de weg. Nijmegen grijpt met haar nieuwe zorgvuldig vormgegeven entree terug op de heldere opzet van de negentiende-eeuwse stadsuitleg. Met de intensiveringoperaties wordt de stad aantrekkelijker gemaakt en worden de verbanden tussen de stadsdelen onderling en met de binnenstad versterkt. Lag het accent voorheen voornamelijk op de kwantiteit van de bouwopgave, vanaf de jaren negentig tekent zich een tendens af waarbij de kwaliteit van de stad centraal staat. Dit

geldt niet alleen voor de binnenstad, maar ook voor de buitenwijken. De economische groei in de tweede helft van de jaren negentig veroorzaakt de vraag naar kwalitatief betere huizen. Het fenomeen van de herstructurering dient zich aan. Om te voorkomen dat de hogere inkomens uit de wijken verdwijnen of bepaalde wijken mijden wordt overgegaan tot de verkoop van sociale woningen en de bouw van nieuwe koopwoningen. Het Rode Dorp is onlangs zelfs in zijn geheel gesloopt en herbouwd. Hierbij is een meer gedifferentieerd woningaanbod gecreëerd zonder dat dit ten koste is gegaan van de oorspronkelijke bewoners, die allemaal hebben kunnen terugkeren. Herstructurering van het woningaanbod moet samen met de strategie van de integrale wijkaanpak en bewonersparticipatie leiden tot versterking van de wijken afzonderlijk.

Ondanks de voorspoedige ontwikkeling van de inbreidingslocaties, blijkt de vraag naar woningen onderschat. Bovendien zijn er extra bedrijventerreinen nodig. Besloten wordt om uiteindelijk toch de sprong over de Waal te maken. In 1989 brengen de Vierde nota over de ruimtelijke ordening en de Vierde nota extra met het daarin ontwikkelde knooppuntenbeleid en het streven naar mobiliteitsbeperking, alsmede de rijkssubsidies voor de Vinex-locaties, de complexe en dure ontwikkeling van de Waalsprong binnen bereik. Door annexatie van Lent, Oosterhout en Ressen wordt het grondgebied van Nijmegen met 1350 ha. vergroot. Uiteindelijk wordt de ruimtelijke scheefgroei van de stad bestreden met de woningbouw-

opgaven uit de Vierde nota Extra. Nijmegen kan met rijkssubsidie een nieuw stadsdeel met 12.000 woningen bouwen. Het land over de Waal wordt archeologisch onderzocht en cultuurhistorisch geanalyseerd. Getracht wordt om cultuurhistorische relicten zoveel mogelijk te integreren in de stedenbouwkundige plannen. Om het nieuwe stadsdeel met de oude stad te verbinden is in Lent een voorlopig spoorwegstation gerealiseerd, wordt een fietsverbinding aan de spoorbrug gehangen en wordt de aanleg van een nieuwe oeververbinding voorbereid. Om de kwaliteit van de diverse nieuwe opgaven zo goed mogelijk te bewaken is een Architectuur Kwaliteitsgroep (AKG) in het leven geroepen, de AKG Waalsprong. Ook voor Brabantse Poort, Bijsterhuizen en Mariënborg bestaan er AKG's.

De aanleg van de tweede stadsbrug maakt deel uit van het plan 'Koers West'. Onder deze naam ontwikkelt de gemeente plannen om het westelijke deel van de stad, dat zich uitstrekt van de spoorbrug tot aan het Maas-Waalkanaal ruimtelijk en functioneel te versterken. Naast de brug die het westen van de stad moet verbinden met de Waalsprong voorziet Koers

West in het ontwikkelen van een westelijk Waalfront met onder meer woningbouw, waardoor tevens de wijken Biezen en Waterkwartier worden ontsloten in de richting van de Waal. Een aantal bedrijventerreinen zal hiervoor moeten worden verplaatst.

Het plan Centrum 2000, het herinrichtingsplan voor de Nijmeegse binnenstad dat begin jaren negentig wordt gepresenteerd, richt zich op het verbeteren van de kwaliteit van de openbare ruimte en op de versterking van de stedenbouwkundige structuur van de binnenstad door het uitvoeren van een aantal inbreidingsplannen. De intensivering vindt plaats door de vermenging van verschillende functies zoals wonen, winkelen, culturele functies, dienstverlening en toeristische functies. Meervoudig ruimtegebruik wordt gerealiseerd door het ontwikkelen van winkels en parkeergelegenheid onder pleinen. De circuitvorming wordt verbeterd. De Grote Markt, het Mariënborg, het Stationsplein, de Bisschop Hamerstraat, de Burchtstraat en de Stikke Hezelstraat zijn opnieuw ingericht. Nieuwe verlichting, bestrating en straatmeubilair dragen hier bij aan de ontwikkeling van een duidelijke identiteit. Het meest in het oog springende onderdeel van Centrum 2000

is het masterplan Mariëburg. Tussen de Burchtstraat en het Mariëburg is - mede ter verbetering van de circuitvorming - een winkelstraat van twee verdiepingen aangelegd. Het voor Nijmegen zo karakteristieke hoogteverschil is hier stedenbouwkundig uitgebuit. De straat komt uit op een verhoogd plein rondom de Mariëburgkapel. Hier zijn publieksvoorzieningen zoals de bibliotheek en het archief en recreatieve functies zoals een theater ondergebracht. De weidse openbare ruimte van de wederopbouwperiode is omgevormd tot een meer intieme ruimte, die beter aansluit bij de fijnmazige structuur van een historische stad. Met het theater Lux in het Poortgebouw en het nieuwe museum Het Valkhof aan het Kelfkensbos is in de oostelijke binnenstad een cultureel kwartier ontstaan.

Het ambitieniveau van Centrum 2000 weerspiegelt de geest van nieuw elan en zelfvertrouwen en sluit aan bij de landelijke trend om binnensteden te beschouwen als recreatieve gebieden van plezier en ontmoeting. Geheel in de lijn van de stedelijke revitalisering is het laatst te bebouwen gedeelte van de benedenstad, de Waalkade, bestemd voor recreatieve functies zoals een casino, diverse restaurants en cafés, een hoogwatersteiger en luxe appartementen.

Sinds een decennium vormt de Hessenberg een open plek in de binnenstad. Nadat de Gelderlander het terrein begin jaren negentig heeft verlaten, wordt hier het woningbouwproject

Flash Gordon gepland. Het project, dat bestond uit zeven woontorens op een ondergrondse parkeergarage, hield echter geen rekening met de natuurlijke gesteldheid van het terrein of met de fijnmazige structuur van het omliggende stedenbouwkundig weefsel, noch met het rijksmonument RK Weeshuis. Na jarenlange felle oppositie vanuit de monumentenwereld en van allerlei belangenverenigingen was het politiek en maatschappelijk draagvlak voor Flash Gordon geminimaliseerd. Bovendien dreigde de ontwikkeling te verzanden in eindeloze procedures. Dit vormde voor het College van burgemeester en wethouders aanleiding om een punt te zetten achter Flash Gordon. Vervolgens is een cultuurhistorisch profiel van het gebied vervaardigd. Het cultuurhistorisch profiel is opgesteld om de ontwikkeling van het plangebied cultureel te conditioneren en zal richting geven aan de verdere planontwikkeling. De gemeente Nijmegen streeft ernaar cultuurhistorische waarden te integreren in de dynamische ontwikkeling van de stad. Dit streven past in de beleidsuitgangspunten van de rijksnota Belvedere uit 1999, die partijen oproept om vanuit een cultureel besef de unieke eigenschappen van de plek te benutten.

